

Рахимжанова С.К.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: rahimzhanova.82@mail.ru

ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ОЙДЫҢ ДАМУ ТАРИХЫНДАҒЫ ДӘСТҮР МӘСЕЛЕСІ

Бұл мақалада философия тарихындағы дәстүр мәселесінің адамзат өмірінде алатын орны анықталады. «Дәстүр» ұғымының философиялық категория ретінде қалыптасуы, даму негіздері қарастырылады. Дәстүр ойшылдар дүниетанымында әлеуметтік сабақтастық формасы ретінде таныла отырып, ақпаратты, пікірді, ойды, салттарды, стереотиптендіру, алгоритмдендіру жолымен ұрпақтан ұрпаққа жеткізудің әлеуметтік-мәдени тетігінің негізі ретінде ұғындырылғандығы талданады. Философиялық ойдың даму тарихында дәстүр адам оның дүниеге деген қатынасынан туған құндылық ретінде түсіндіріле отырып, қандай да бір жағдайға арналып, белгіленген, орнатылған тәртіп тұрғысынан пайымдалатындығын көрсетеді. Дәстүрдің философиялық мәні талқыланады. «Дәстүр» категориясының мазмұнын аша отырып, философия тарихындағы алатын орнын айқындайды.

Түйін сөздер: философия, адам, әлем, дүниетаным, дәстүр, салт, әдет, болмыс, құндылық, сабақтастық.

Rahimzhanova S.K

L.N. Gumilyov Eurasian national university,
Kazakhstan, Astana, e-mail: rahimzhanova.82@mail.ru

The case of tradition in development of philosophical opinion

This article deals with place of tradition through philosophical history in mankind's life. Also becoming of «tradition's» concept philosophical category and the bases of improving. World outlook of thinkers consider the tradition as an socialbinding and social-cultural base of passing of information, opinion, customs, stereotypes, algorithm through generation. It explains that custom comes from attitude of human being to the world and discipline in some situations. Philosophical meaning of custom are given. Article addresses category of «custom» and defines the meaning in philosophical history.

Key words: philosophy, human, world, world outlook, custom, tradition, habit, being, value, connection.

Рахимжанова С.К.

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва,
Казахстан, г. Астана, e-mail: rahimzhanova.82@mail.ru

Проблема традиции в истории развития философской мысли

В данной статье определяется место и значение традиции в истории философии, в жизни человечества. Рассматривается становление понятия «традиции» как философской категории и основания его совершенствования. В мировоззрении мыслителей традиция рассматривалась как социальная связующая и социально-культурная база передачи из поколения в поколение информации, мнений, обычаев, стереотипов, алгоритмов. В разные периоды развития философской мысли, традиция рассматривалась как ценность, происходящая от отношения человека к миру, и воспринималась с позиции установленного порядка в отношении чего-либо. В статье дается философское значение обычая, делается ссылка на категорию «обычай» и определяется его значение в истории философии.

Ключевые слова: философия, человек, мир, мировоззрение, традиция, обычай, привычка, бытие, ценность, преемственность.

Кіріспе

Философия тарихындағы ойшылдардың дүниетанымында «дәстүр» категориясына барынша жақын ұғымдар ретінде «әдет-ғұрып», «жоралғы», «рәсім» ұғымдары қарастырылады. Ал, осы ұғымдардың барлығы да, сайып келгенде дәстүрдің үлгісіне сәйкес келеді және олар дәстүр ұғымын сипаттау кезінде ойшылдардың шығармаларында жиі қолданылады. Алайда, дәстүрдің бүкіл мән-мағынасын, мазмұнын әдет-ғұрыпқа, рәсімдерге, жол-жоралғыларға теңестірген деп айту болмайды. Өйткені, философиялық тұрғыдан қарастырсақ, «дәстүр» ұғымының мағынасы «әдет-ғұрып», «жоралғы», «рәсім» ұғымдарымен салыстырғанда анағұрлым кең болып табылмақ. «Дәстүр» ұғымы философиялық ойлау тарихында қоғам өмірінің рухани салаларының бірі ретінде айқындала отырып, адамның өмірімен байланысты құндылық ретінде дәлелденеді. Дәстүр – философиялық ұғым ретінде қарастырылады. Бұл мақалада автор философия тарихындағы ойшылдардың еңбектеріндегі дәстүр мәселесінің адамзат, қоғам өміріндегі мәнін ашып, дәстүр ұғымының философиялық мазмұнын ұғындырады.

Зерттеу жұмысының әдістемесі

Жұмыстың әдіснамалық негізі ретінде герменевтикалық, эмпирикалық, теориялық зерттеу әдістері қолданылады. Дәстүр мәселесін зерттеу ең алдымен экзистенциалды тұрғыдан қаралғанын және қаралатынын айта кеткен жөн. Дәстүр мәселесіне философиялық талдау жасалынып, сыни ойлау әдістері де жүзеге асады. Философиялық антропология әдістері арқылы объективті зерттеу жүргізілген.

Нәтижелері және талқылау

Философиялық ойдың тарихындағы дәстүр мәселесін зерттеу үшін біз ең алдымен келесі мәселені анықтап алуымыз қажет: бұл ретте «дәстүр» терминінің қандай да бір философиялық тұжырымдарда тек категориялық қолданылуы туралы ғана айтып отырмыз ба, әлде «дәстүрді» анағұрлым кең ауқымда және институттандырылмаған әлеуметтік норма ретінде түсінуіміз керек пе? Бірінші жағдайда бұл мәселенің қарастырылуы Иоганн Готфрид Гердерден басталуы тиіс еді, өйткені ол «дәстүр» ұғымын өзінің «Адамзат тарихы фи-

лософиясына арналған идеялар» деп аталатын атақты еңбегінде алғаш рет философиялық категория ретінде қарастырған болатын. Алайда, біздің ойымызша, мұндай көзқарасты ұстану дәстүр мәселесінің қарастырылуын тым «жұпыны» көрсеткен болар еді, яғни бұл ретте дәстүрдің философиялық және философиялық-антропологиялық зерттеулер алаңында ұзақ жылдар бойы қарастырылып келе жатқаны назардан тыс қалып қояр еді. Философиялық ойдың бастауы Ежелгі Үнді және Ежелгі Қытай философиясынан туындайды.

Ежелгі Үнді философиясында негізгі интенция «Мен» және «Әлем», «Брахман» және «Атман» қатынастары болатын болса, ал Ежелгі Қытай философиясындағы негізгі интенция жеке адам мен қоғамның арасындағы қатынастар болып табылады. Ежелгі Қытай философиялық дүниетанымындағы әлеуметтік негіздемелердің дәстүр, дәстүрлілік мәселелерін философиялық талдаудың ең негізгі тақырыптарының бірі ретінде қарастыруы өте орынды.

Дәстүр мәселесіне қатысты Ежелгі Үндістандағы философиялық рефлексия туралы айта отырып, оның Көне Үнді қоғамының касталық құрылысына тән ерекшеліктерге де, тіпті философиялық ойдың өзінің ортодоксалдық және ортодоксалдық емес философиялық бағыттар түрінде өмір сүру тәсіліне байланысты екенін түсінеміз.

Этно-әлеуметтік салада қалыптасқан дәстүрлерді ұстанудың айрықша маңыздылығы туралы айтылған ойларды «Ману Заңдарында» және «Артахаштра Каутильи» атты Ежелгі Үндінің әлеуметтік-философиялық трактатынан кездестіреміз. Варналардың арасында қалыптасқан қарым-қатынастар негізінен бүкіл ежелгі Үнді қоғамына тән сипатқа ие болды. Осы қатынастар бастапқыда дәстүрлі, әдеттегі қарым-қатынастар түрінде сақталып отырған болса, кейін қандай да бір формаларда құқықтық нормалар ретінде бекітіле бастады.

Ежелгі Үндістанның өте бай рухани мәдениетінің ұрпақтан ұрпаққа ауызша жолмен ғана берілуінің өзі де қоғамның өмір тіршілігіндегі рухани сала дәстүрлеріне деген рефлексияны маңыздандыра түседі (Philosophy 2015: 44).

Философиялық, діни және басқа да көптеген Ежелгі Үнді мектептері мен бағыттарының түпкі нұсқасын, тұрақтылығын, мызғымастығын сақтап қалу қажеттігі де дәстүр сияқты әлеуметтік тәжірибені тіркеп, жинақтап, келесі ұрпаққа жеткізу тетіктерінің болуын қажет етті.

Ежелгі Үнді философиясында дәстүрді адамның дүниеге қатынасынан туған құндылық ретінде танылды.

Ежелгі Қытай философиялық ойының негізгі мәселелерінің бірі – дәстүрлі өмір салты мен әлеуметтік жаңалықтардың арақатынасы проблемалары болып табылады.

Институттандырылған (құқықтық) және институттандырылмаған (дәстүрлі) нормалардың өзара қарым-қатынастары проблемасы конфуцийшілдік пен легизмнің арасындағы пікірталаста да аса айқын байқалады. Конфуцийшілдік әлеуметтік-мәдени сабақтастықтағы тәрбие приматынан туындайтын болса, легистер – құқықтық тұрғыда іске асырылатын мәжбүрлеу принциптеріне негізделді. Конфуций өзінің Лунь Юй (Әңгімелер мен пайымдар) кітабында былай дейді:

Ұстаз айтты: Егер халықты заңдар арқылы басқарып, тәртіп сақтауды тек жазалау арқылы жүргізетін болса, халық жазадан бұлтарып кетуге ұмтылып, онысы үшін ұялуды да қоятын болады. Ал, егер халықты адамгершілікпен басқарып, салт-жоралғылар, дәстүр арқылы тәртіпке шақырса, халық ұятты біліп, түзелетін болады» (Древнекитайская философия 1972:143). Қытай дүниетанымында ұлттың бойына сіңген маңызды құндылықтардың бастауы, негізі дәстүрде жатыр деп білген. Қытай ілімінде дәстүр – адамның дүниеге деген көзқарасын өзгертіп, адам санасының кемелденуіне жол ашатын тәрбиелік мәні ерекше құндылық ретінде танылған. Дәстүрлердің жаңа қоғамдық қатынастарға қайшы келетіндері жойылып, өмірге қажеттілері ғана жаңа жағдайда ілгері дамуы қажет деп таниды.

Ежелгі Шығыс философиясында дәстүр мен дәстүрлілік проблемалары туралы талдау жасарлық мәліметтер жетерлік. Дәстүр мен құқықтың, дәстүр мен жаңалықтың арасындағы арақатынастарға деген философиялық рефлексия да анық байқалады.

Егер Ежелгі грекиялық ойлаудың өзіне тән ерекшеліктерін сипаттайтын болсақ, ол ерекшеліктердің қатарына онтологизмді, космологизмді, фатализмді және т.с.с. жатқызар едік.

Ежелгі Грекияның әлеуметтік-философиялық ойларында дәстүрдің қоғамдық өмірде алатын орны туралы тек Платон ғана өзінің жетінші заңдар кітабында тікелей айтқан. Осы туралы үзінді келтірейік:

«Афиналық. Біздің қарастырып отырғанымыздың барлығы көпшілік айтқандай, жазылмаған салттар болып табылады. Ал ескілік

зандары деп аталып жүргендер де осы сияқты қағидалардың жиынтығы. Мұндайда заңдар туралы айту орынсыз, бірақ екінші жағынан оны айтпауға да болмайды. Осы дәстүр кез келген мемлекеттік құрылымды байланыстырып тұр. Олар жазбаша белгіленген заңдар мен келешекте әлі де белгіленетін заңдардың дәл ортасын алып тұр. Қысқасын айтқанда, оларды ескі, мейлінше ежелгі қағидалар деп айтуға болар. Оларды барынша мұқият белгілеп, өмірге енгізетін болсақ – олар қазіргі заңдар үшін таптырмас негіз бола алар еді. Сөйте тұра, осы әсемдіктің шегінен аттап кетер болсақ, бейне бір құрылысшылар ғимараттың ең маңызды болып табылатын бөліктерін жасырын түрде алып тастағанындай, барлығы қирайды; өйткені бір қағидалардың екінші бір қағидаларға сүйенетіні сияқты, ертеден кележатқан берік іргетас бүлінсе – оның үстіндегі жаңа тұрғызған құрылыс та бүлінеді. Клиний, біз мұнымен санасуға тиіспіз; сондықтан сен заңдар, салттар немесе әдет-ғұрыптар аталатындардың ішінен ұлысын да кішісін де мүмкіндігінше назардан тыс қалдырмай, жаңа мемлекетті барынша нығайтуға тиіссің. Өйткені, осының бәрі мемлекетті құрайды, онсыз ешқандай бастама мықты бола алмайды. Сондықтан, егер заңдарымыз, бір қарағанда ұсақ-түйек сияқты көрінетін қағидалардың ескерілуімен бұрынғысынан анағұрлым ауқымдырақ болып шығып жатса, оған таңғалудың қажеті жоқ» (Платон 1972: 272).

Осылайша, Платонның түсінігіндегі дәстүр («салт», «жазылмаған салттар», «ескі заңдар») терминдері қолданылғанына қарамастан, оның дәстүр туралы айтып отырғаны даусыз) ең алдымен, қоғамның шаруашылық қызметін емес, мемлекеттік-саяси құрамдас бөлігін реттеу тәсілі ретінде қарастырылып отыр. Дәстүр – заңнаманың антологиялық базасы іспетті («Бұл салттар кез келген мемлекеттік құрылымды байланыстырып тұр. Олар жазбаша белгіленген заңдар мен келешекте әлі де белгіленетін заңдардың ортасын алып тұр»). Платонның көзқарасы бойынша дәстүрге, салттарға ескілік деп қарап, оны жоққа шығаруға болмайды. Жаңашылдыққа бет бұрамыз деп ескілікті жоққа шығару жақсылыққа апармайды. Ежелден келе жатқан құндылық бүлінсе, жаңадан пайда болған ұғым да ұзаққа бармайды деп қарастырады. Дәстүрге ескілік деп қарап, өзінің бастапқы келбетінді жоғалтып алма деген идеяға сәйкес ойды айтады. Дәстүрді сапалылықтың, мызғымастықтың көрінісі ретінде таниды.

Ежелгі Грекия философиялық ойының тағы бір саңлағы Аристотельдің осы мәселеге көзқарасына келетін болсақ, оның жалпы сұлбасын «Этика» және «Саясат» трактаттарынан алынған мәтіндерді негізге ала отырып байқауға болады.

«Дәстүр» санатының мағынасын нақты ашатын терминді Аристотельден кездестірмейміз. Аристотель «әдет», «салт» (ethos) терминдерін қолданады. Тіпті, көп жағдайларда «ethos» термині, қазақ тіліндегі «әдет» ұғымына сәйкес келеді: «...ең соңында, кейде адам өзін сырқат адамша сезінуі мүмкін, кейде бұл жаман әдеттердің ықпалы болуы да мүмкін, мысалы тырнағын кеміру немесе шашын жұлу...»

Аристотель жалпы алғандағы қоғамдық құрылыс жайында емес, полистің құрылымы туралы айтады, өйткені Аристотель үшін полис ең қолайлы мемлекеттік құрылыс, өйткені ол тұрғындарының барлық қажеттіліктерін қанағаттандыра алатындай қуатты және басқару ісін барынша жақсы ұйымдастыруға боларлықтай жинақы, шағын (Аристотель, 1984а:201).

Аристотельдің пікірі бойынша, мемлекеттің тарихи болмысына үш фактор әсер етеді: тағдыр, табиғат және заңдар (салт). Қоғамдық өмірді тек қана заң реттеуі тиіс. Заң мен салт Аристотельдің пікірі бойынша өте жиі сәйкеседі, заң салтты «сіңіріп алады» (жұтып жібереді): «Ертеде Македонияда бір де бір жауды өлтірмеген адамға нокта кигізілетін болады деген заң болған. Мұндай адамға скифтер де мереке кезінде көпшілікпен бірге дәм татуға рұқсат бермеген... Осындай тыйымдар өзгелерде де өте көп, олар кейде заңмен белгіленеді, кейде олар әдет-ғұрыптарға, салттарға байланысты болғандықтан, қасиетті деп қабылданады» (Аристотель 1984б:592).

Ежелгі Грекия полистерінде, заманауи тұрғыдан қарағанда, қоғамдық өмірдің шамадан тыс заңнамалық реттелуін байқаймыз. Ежелгі Грек дүниетанымында дәстүр қоғамды, адамдардың арасындағы қарым-қатынастарды реттейтін заңмен сәйкестендірілген құндылық ретінде қарастырылады.

Антика дәуірінен ортағасырларға өткен тұста философия сапалық тұрғыдан едәуір өзгерістерге ұшырады. Ортағасырлық философия теоцентризмге (бүкіл тіршіліктің мәні дүниеден тысқары тұрған тылсым күш – Құдайда деп түсінетін философиялық көзқарасқа) негізделді, ал қоғамдық дамуға деген көзқарастарда провиденциализм (тарихтың бәрі күдіреттің күшімен болатын құбылыс деп түсіну) белең алды. Ал, бірінші орынға болжам

мен көрегендік қойылғанда, қалған құбылыстың барлығы, оның ішінде дәстүр де екінші сатыда қалатыны белгілі. Алайда, соған қарамастан, тарихи үдеріске деген философиялық көзқарастың жалпы өзгеруінің өзі оның құрамдас бөліктеріне деген түсінікті де өзгертті.

Августиннің адам жігерінің еркіндігі туралы ілімі де әлеуметтік серпінділікті жаңаша түсінудің арқауы болды. Өз таңдауын саналы түрде жасаған адам ғана дәстүрді сақтай алады.

Адамзат тарихын адам өмірінің алты кезені деп түсіну, Августинді өзін адамзаттың қарттық кезеңінде өмір сүріп отырмын деген түсінікке алып келді, оның тұжырымы бойынша адамзаттың қарттық кезеңі Иисустың бірінші келуінен басталып, оның екінші рет оралуымен аяқталады. Бұл қағида бір жағынан ортағасырлық дүниетанымда әлемнің қартаюуы туралы идеяға, екінші жағынан Христ келгеннен кейін жаңалық атаулының барлығының түк қажеті жоқ болады деген қағидаға ұласты. Белгілі медиовист А.Я.Гуревич жазғанындай: «Орта ғасырларда кез келген өзгерістер міндетті түрде құлдырауға, іріп-шіруге апарып соғады деген сенім мейлінше көп таралған еді. «Өзгерген нәрсенің барлығы да өзінің бастапқы құндылығын жоғалтады»... «Modernitas» термині («модернизм») орта ғасырларда жағымсыз мағынаға ие бола кететін еді: уақыт пен дәстүрге қатысы жоқ жаңашылдықтың барлығы да күдік туғызды. «Бұрын-соңды естімеген жаңалық», «жаңа үрдістер» туралы айыптаулар ең алдымен еретиктерге («novi doctores») тағылды және қоғамдық қудалаушылықтың қауіпті құралына айналды. Ескі нәрсе ғана құндылық болып саналды» (Гуревич 1972: 112).

Гийом Коншский: «Біз ешқандай жаңалық ашпаймыз, тек қана ежелгілердің ісін қайталаймыз» деп жазды (Гуревич 1974: 113).

Фома Аквинский «Сумма теологии» атты еңбегінде «ескі» мен «жаңаның» арақатынасы туралы пікірталасты қорытындылай келіп, дәстүр мен жаңашылдық арасындағы қатынас туралы мәселеге назар аударады. Жаңашылдық дәстүрдің ықпалымен шектелуде, өйткені апостолдар христиан ілімін кейінгі ұрпақтарға қарағанда анағұрлым терең және толығырақ түсінеді (Thomas Aquinas 2003:28). Ескілік арқылы ғана адамзат жаңашылдыққа қол жеткізе алады. Жаңашылдықтың негізінде ескілік жатыр деп қарастырады. Ортағасыр философиясында діни ілім басты орында болды. Осы кезеңде дәстүр адамның саналы іс-әрекетінің көрінісі ретінде танылды. Дәстүр – мәдениеттіліктің

белгісі. Дәстүр бұзылған кезде адамның рухани дүниесіне елеулі нұқсан келеді.

Жаңа дәуір философиясы ортағасырлық дүниетанымдағы «ескі» (дәстүр) мен «жаңаның» (инновация) арақатынасы мәселелерін біршама өзгерткенімен, Ф.Бэконды мысалға алатын болсақ, бұрыннан қалыптасып қалған көзқарастарды түбегейлі өзгерте алған жоқ.

Біз ғылымнан үш бұрмалауды немесе үш дертті анықтадық; олардан тыс тағы да басқа жекелеген сырқаттар бар, бірақ олар асқынған дерт емес, тек зиянды ісіктер ғана; алайда олар көпшілік байқай алмайтындай немесе олардың айыптауын туғызбайтындай елеусіз, астыртын емес. Сондықтан да біз оларды еш уақытта назардан тыс қалдыра алмаймыз.

Біріншісі екі қапталға, яғни бір шеттен екінші шетке – ескі мен жаңаға деген өлшеусіз ұмтылыс, бірақ бұл ретте де Уақыттың балалары әкесіне ойдағыдай еліктей алмайды, өйткені Уақыт өз ізбасарларын қалай жалмаса, олар да бірін-бірі дәл солай жалмайды. Ескілік жаңалықтың өсіп-жетілуіне қызғанышпен қарайды, ал жаңалық болса, соңғы туындап келе жатқан жаңа толқындарға көңілі толмай, ескінің көзін мүлдем жойып, таптап, лақтырып тастағысы келеді. Пайғамбардың баршаға белгілі кеңесі нақ осы жерде қағидаға айналуы тиіс: «Ежелгі сүрлеу жолдарға түсіндер де, олардың қайсысы түзу де тура екенін табындар, сөйтіп, сол тура жолмен жүріндер». Ескіге деген құрмет адамдардың бір сәтке болса да аялдап, негіздің ең түбінен бастап, маңайдағы жолдардың ішінен ең жақсысын іздеп тапқанын және ең жақсысын тапқаннан кейін, бөгелместен тек қана алға ұмтылуын талап етеді. Шындығында, «Ежелгі заман – әлемнің жастық шағы» деп тегін айтылмаған (Francis Bacon 1977:111-112). Ескілікті де адам берік ұстанып, онымен шектеліп қалуға да болмайды. Таза ескірген құндылықтар, уақыт көшіне ілесе алмай, ұмыт бола бастайды. Адам үшін маңыздылығын жоғалтпаған құндылықты қанша уақыт өтсе де, ескілік ретінде танып, жоққа шығаруға болмайды. Жаңашылдықтың өзі де бойындағы маңызды құндылықтарды ескіліктен алады екен. Т. Гоббс аса ірі әлеуметтік ойшыл бола отырып, салттарды олардың құқыққа қатынасы тұрғысынан қарастырады: «Құқықтың себептері мен негізгі табиғатын, әділеттілікті, заң мен сот әділдігін білмеушілік – адамдарды өз әрекеттерінің қағидасы ретінде салт пен үлгіні ұстануға итермелейді. Бұл ретте теріс болып танылатыны – салт-дәстүр бойынша жазалануға жататын істер, ал дұрыс болып шығатыны

не? Оның зауалсыздығы, тіпті қолпаштаудан да кенде еместігі туралы көптеген мысалдар келтіруге болады»(Гоббс 1964:132). Т.Гоббс дүниетанымында дәстүр адам үшін тура жолды меңзейді. Адам өмірінде ерекше орын алатын құндылықтар ғана салт-дәстүрге айналмақ. Дәстүрдің негізінде маңызды құндылықтар болғандықтан, ол ұрпақтан ұрпаққа жалғаспақ.

Дж.Локк білімнің дәстүр арқылы берілуі туралы мәселені қарастыра отырып, оны таным әдісі ретінде жоққа шығарады:

«...Дәстүр – табиғат заңдарының сырын ашатын танымдық әдіс емес, бірақ оның себебі неде? Оның себебі біздің кейбір білімдерді, тіпті түгелдей дерлік білімдерді ата-аналарымыздан, тәлімгерлерімізден, жастардың санасын қалыптастырумен айналысатындардың барлығынан алатындығымыздан емес, демек табиғат заңдары – өзінің заң болып табылатын шегінде бізге оқытудың көмегімен белгілі болып отырған жоқ. Мұны келесі аргументтер дәлелдей түседі:

Біріншіден, бір-біріне қарама-қайшы келіп жататын дәстүрлердің мың сан түрлері болғанымен де, табиғат заңы неде екенін анықтау мүмкін емес және ненің ақиқат екенін, ненің жалған екенін, ненің заң, ненің жай ғана пікір екенін анықтау мүмкін емес. Сол сияқты табиғат не дейді, пайдакүнемдік не дейді, сана не дейді, саясат не дейді – мұның да жауабын дәл табу мүмкін емес. Өйткені дәстүр әр жерде қаншалықты әртүрлі, бір-біріне қаншалықты кереғар болса, адамдардың пікірлері де соншалықты қарама-қайшы және олар әртүрлі халықтарда ғана әрқилы емес, бір елдің ішінде де әрқилы болады (ал бізге өзгелер арқылы келген пікірлердің әрқайсысы – дәстүр), өйткені әркім өзінің пікірін бар пәрменімен дәлелдеуге ұмтылады және тек өзіне ғана сендіргісі келеді. Мұндай жағдайда біздің мінез-құлқымызды, тәртібімізді нақты қандай дәстүрдің реттеп тұрғанын айыру мүмкін болмас еді. Тіпті, оны тек дәстүр ғана реттеп тұр ма? Осындай саналуан пікірлердің ішінен қандай да бір негіз таппай тұрып, ақиқатты қалай дөп басып табуға болады? Егер, сана табиғи түйсіктің арқасында танылатын шындықтың бір пікірде көп екенін, ал екінші бір пікірде аз екенін «көкірек көзімен» көріп тұрса, шын мәнінде өзіне белгілі болған мәселеден қандай да бір айырмашылық таба алмаса, және оның бұл мәселе турасындағы пікірі дәл осы себепке байланысты қалыптасып, басқа пікірді қабылдаса, бабалар өсиеті туралы біреудің пікірі дәл сол мәселе туралы мүлдем кері

пікір айтқан екінші біреудің пікіріне қарағанда неге беделдірек болуға тиіс және неге бір адамға қарағанда екінші бір адамға көбірек сену керек? Алайда, мұның барлығы, әрине, дәстүрге деген сенім емес, қандай да бір заттың өз басы туралы ойлар, дәстүрдің беделіне нұқсан келтіретін де осы ойлар» (Локк 1998:12-13).

Т.Гоббс пен Дж.Локктың пікірін одан әрі қарай өрбіте отырып, К.А.Гельвецкий былай деп жазады: «Егер мен барлық мемлекеттерді шолып шықсам, мен олардың әрқайсысынан ерекше бір дәстүрлерді көрген болар едім, әр халық өзін ең жақсы дәстүрлердің иесіміз деп санайды» (Гельвецкий 1974а: 224).

«...Тіпті ең қатыгез, ақылға қонбайтын дәстүрлердің өзі шынайы немесе ең болмаса қиялдағы қоғамдық игілікке деген ұмтылыстан туындайды» (Гельвецкий 1974б: 246). Дәстүр әр ұлттың ұлттық келбеті. Кезкелген ұлтты тану үшін ең бірінші сол ұлттың дәстүрін, мәдениетін білу шарт. Дәстүрі жоқ ел болмайды. Оның дәлелі – И.Г.Гердердің дүниетанымы. Осыған дейін айтылғандай, дәстүрді философия тарихында ең алғаш қарастырған И.Г.Гердер болды.

Әлеуметтік серпінділіктің маңызды факторы ретіндегі дәстүрлілікке деген рефлексия И.Г.Гердер үшін қоғамға талдау жүргізу әдіснамасы мәселелерін қарастыруда өте маңызды болды. Ол өзінің «Адамзат тарихының философиясына арналған идеялар» атты іргелі еңбегінің сегізінші және тоғызыншы кітаптарындағы негізгі параграфтардың атауына мынадай мәселелерді шығарды: «Адамның қиялы әрқашан да климаттық және органикалық тұрғыда анықталады және ол қайда жүрсе де оның қиялын дәстүр басқарады» (Гердер 1977а:199). «Адамзат баласының ақыл-есі өмірдегі қажеттіліктерге байланысты болғанымен, ол әрқашан да – халық даналарының бірегейі, дәстүр мен әдеттің ұланы» (Гердер 1977б:206), «Адамның бақыты – ол әрқашан индивидтің игілігі, климаттық және органикалық анықталған жаттығудың, дәстүрдің, әдеттің туындысы» (Гердер 1977в:221), «Басқару формаларының мәні негізінен дәстүрлерден алынған адамдар арасында орнатылған тәртіптер» (Гердер 1977г:245), «Дін–Жер бетіндегі ең көне және ең қасиетті дәстүр» (Гердер 1977д:252).

И.Г.Гердердің адам өміріндегі дәстүрдің рөлі туралы түсінігін қорытындылау үшін, ең дұрысы оның «Идеялар» еңбегіндегі тоғызыншы кітабынан мына бір дәйексөзді келтіруге болады: «Адам бар жерде дәстүр де бар... Егер адам адамдардың арасында өмір сүріп жүрсе, ол

мәдениеттен бас тарта алмайды, мәдениет оны қалыптастырады, қалыпқа келтіреді... дәстүр осыны әрі қарай іліп әкетіп, оның басын, басқа да дене мүшелерін сомдайды. Мәдениет қандай болса, материал өңдеуге қаншалықты икемді болса, адамның қандай адам болатыны, оның қандай қалыпқа келетіні де соған байланысты болмақ» (Гердер 1977е:231). Ойшыл дәстүр ұғымын адамның дүниеге көзқарасынан, өмір тәжірибесінен, ойлау болмысынан туған құндылық ретінде таниды. Гердердің өз философиясында дәстүр адамның болмысымен байланысты әрекеттер жиынтығы ретінде түсіндіріледі.

Неміс классикалық философиясы дәстүрге қатысты айрықша бір теория қалыптастыра алмады. Алайда, соған қарамастан, неміс философтарында дәстүрдің мәні, оның нақты бір көріністері туралы өте анық, дәл айтылған ойларды кездестіреміз.

Мәселен, Г.В.Ф.Гегель Крейцерге жазған хатында XIX ғасырдың бас кезіндегі эстетика теоретиктерінің біріне қатысты былай дейді:

«Ол дәстүрдің тереңде жасырынып жатқан сабақтастығы мен сыртқы, көзге көрініп тұрған нақты, тарихи өзара байланыстылықтың арасындағы айырмашылықты түсінбейді, оның тереңдігі соншалықты –тіпті ол туралы түсініктің өзі де өзінің дәстүр туралы екендігін, өзінің көне екендігін ашып көрсетпейді. Оның бірден-бір көзі тек салыстыру арқылы, біртұтас сана мен дүниені саналы түйсінудің ішкі өзара байланысы арқылы танылады» (Hegel 1973:400). Гегельдің дүниетанымында «дәстүр» мен «сабақтастықтың» қатынасын сипаттай отырып, «дәстүрдің» негізінен «сабақтастықтың» барысында ғана болатынын байқаймыз, яғни «сабақтастық» санаты «дәстүр» категориясына қарағанда анағұрлым кеңірек қарастырады. Гегельдің философиялық ойлау дүниетанымында дәстүрге ең жақын ұғымдар ретінде сабақтастық ұғымын алып қарастырады. Адамның саналы іс-әрекетінің көрінісі ретінде таниды. Дәстүрдің ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, өшпей, рухани құндылық ретінде қалыптасуына ықпалын тигізетін – сабақтастық ұғымы. Ұрпақтар арасында сабақтастық болмаса, дәстүр өз маңыздылығын жоғалтпақ.

Людвиг Фейербахтың дәстүр мәселесіне көзқарасы оның философияның, адам болмысының ерекшеліктері турасындағы жалпы түсінігіне байланысты. Христиан дінін, сонымен қатар адамзат тарихындағы барлық басқа да діндерді өткір сынға ала отырып, ол былай деп жазады:

«Дін өзі туралы түсініктер мен дәстүрлерді қасиетті етіп көрсетіп, адамның (тозақтан) құтқарылуын өзіне тәуелді етеді, оны адамға «ардың ісі» іспетті міндеттейді. Осылайша, олар ұрпақтан ұрпаққа еш өзгеріссіз беріліп келе жатыр. Платонның «Заңдарында» жазылғандай, оның уақытындағы діни Египеттегі өнер туындылары мен сол уақыттан бірнеше мыңжылдықтар бұрын жасалған туындылардың арасында еш айырмашылық болмаған, өйткені кез келген жаңашылдық бірден қудалаушылыққа ұшырап отырған. Ал, Ост-Индияда (Шығыс Индия) жаңашылдықтың белгілері әлі күнге дейін қудалануда. Егер мазарлардағы ескі суреттерге сәйкес болмаса, ешқандай суретші діни бейнені сомдауға бата алмайды. Сондықтан, адам барлық басқа салаларда қаншалықты ілгері дамыса да, дінге келгенде көрсоқыр, топас кейпінен өзгерген емес, сол баяғы жеткен жерінде тапжылмастан әлі де тұр. Діни мекемелер, ескі наным-сенімдер ілгерілеуші санаға қаншалықты қарама-қайшы бола тұрса да, әлі күнге дейін қасиетті деп саналып келе жатыр (Фейербах 1955: 732-733). Қоғамның дамуына жаңашылдық қажет. Таза ескілікті берік ұстанып қалу да, адам өмірінің жақсаруына кері ықпал ететіндігін ұғындырады.

Вебердің еңбегінде «Дәстүр» категориясы оның қоғамдық даму тұжырымдамасындағы базистік, негізгі санаттардың бірі, өйткені капиталистік қоғамға дейінгі «дәстүрліліктен» «мақсатты, тиімді» капиталистік қоғамға өтудің себебі де оның жалпы әлеуметтанушылық теориясының іргетасы болып табылады. «Протестанттық этика және капитализм рухы» деп аталған еңбегінде Вебер «дәстүр», «дәстүршілдік», «экономикалық дәстүршілдік», «дәстүрлі қажеттіліктер» (Вебер 1990а:79-87), туралы жазса, «Түсінуші әлеуметтанудың кейбір санаттары» атты еңбегінде «дәстүрлі тәртіп» (Вебер 1990б:544) туралы ой толғайды. Ал, оның нақты «Вебердің дәстүр теориясы» деп тануға тұрарлық пікірі «Негізгі әлеуметтанулық ұғымдар» деп аталатын еңбекте келтірілді. Осы еңбектен дәстүрдің өзін және «дәстүрлі» әлеуметтік әрекеттер мен «мақсатты, тиімді» әрекеттердің арақатынасын веберлік тұрғыдан түсінуге мүмкіндік беретін үзінді келтіре кетейік:

Белгілі бір адамдар тобының шеңберінде жай әдет деп қабылданған жағдайларда әлеуметтік тәртіптің қағидаттарындағы біртектілікті пейіл, мінез деп санайтын боламыз. Ал, әдеттер ұзақ кезең бойы қалыптасып, сіңіп кеткен кездерде біз пейіл мен мінезді дәстүр деп атайтын боламыз. Егер әдет-ғұрыптардың эмпириялық

болмысының мүмкіндігі жеке адамдардың күтетін нәтижелерінің бірдей болуынан туындайтын болса, оны «мүдделер арқылы шарттылану» деп анықтаймыз.

М. Вебер дәстүрлілікті тәртіптің стереотиптерімен, белгілі бір әлеуметтік топтың шеңберінде «әдетке айналып кеткен» қалыптылықпен байланыстырады. Дәстүрді адамның мінез-құлқының көрінісі ретінде таниды. Дәстүрді қоғамда адамның іс-әрекетін реттейтін нормалар жиынтығы деп біледі.

Қазақ философиясында Абай, Шәкәрім секілді ойшылдарымыздың дүниетанымында дәстүр ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып отыратын, ұлттың дүниеге көзқарасынан, өмір сүру болмысынан, тұрмыс-тіршілігінен туындаған мұра ретінде қарастырылады. Қазақ дүниетанымында дәстүр ұғымын ұлттың өмір сүру сипатымен, ойлау болмысымен байланысты өмірдің өзі туғызған құндылық ретінде анықтайды. Қазақ халқының ойшылдары дәстүрдің негізінде жатқан құндылық – тәрбие деп таниды (Құнанбаев 1991:34). Тәрбиенің адамзат өміріндегі орны ерекше. Қазақ халқының тәрбиелік дәстүрлері баланың өсу жолымен беріліп отырады, баланың тәрбиесіне терең мағына берген халықтың бірі қазақ халқы.

Хақім Абайдың айтуы бойынша, қоғамды өзгерту үшін жаңа ұрпаққа білім беріп, тәрбие, ұлттық құндылықтарымызды бойына дарыта білу керек. (Kazakh traditions and customs 2010:26). Дегенмен, қазақтың ағартушы ойшылдары қоғамдық ортаның дамуы үшін дәстүрге адалдық сақтаумен бірге жаңашылдық та қажет екенін, кейбір маңызын жойған ескілікті дәстүрлерден саналы түрде бас тартуды да ескертеді. Салт-дәстүрлердің жаңа қоғамдық қатынастар мен талпыныстарға қайшы келетіндері өздігінен ығысып қалып отырады, ал өміршең, мәнді, дамуға қажетті дәстүрлер жаңа жағдайға бейімделіп, жетіліп, негізгі қағидасы сақталып қала береді.

Дәстүр адамның бойына көптеген тәрбиелік құндылықтарды қалыптастырады, олар: ізгілік, қайырымдылық, рахымдылық, ақылдылық, адалдық, әділдік, қанағатшылық, кішіпейілділік, дербестілік, жауапкершілік, намысқойлылық, адамшылық, кісілік, сабақтастық. Бұл құндылықтардың бәрі де, адамзат өмірінде айрықша қызмет атқарады. Сондықтан дәстүрімізді, тілімізді, тарихымызды, дәріптеу-барлығымыздың борышымыз. Біздің ұлтымыздың бойына дарыған ұлттық құндылықтарымыздың ұрпақ өміріндегі орны

айрықша. Адамның адам ретінде қалыптасуына өзара септігін тигізетін рухани құндылық. (Tradition in the history of culture 1998:35). Қазақ халқы бірнеше ғасырлық өмір тәжірибесінде әр істі салтқа, дәстүрге сәйкес атқарған. Қазақ елі ата салтын, дәстүрін асыл мұра, алтын қазына ретінде танып, ұрпаққа базарлық ретінде ұсынып отырған. Ол – ел өмірімен біте қайнасып кеткен рухани байлық. Дәстүр біздің қоғамымызды ұстап біріктіретін желім секілді. Дәстүр-ұрпақ пен ұрпақты байланыстыратын құндылық. Өткенін ұмытпауға, болашағына жол салуға көмектеседі.

Қорытынды

Қорытындылай келе, дәстүрді философиялық ұғым ретінде қарастырудың себебі – дәстүрдің адам өмірімен, адами болмысымен байланысты құндылық екендігі. Ойшылдарымыз айттып өткендей, дәстүрдегі барлық құндылықтар адамның дүниеге деген көзқарасынан, іс-әрекетінен, дүниетанымынан туындаған екен. Бірақ, философия тарихындағы ойшылдардың ілімдерінде адам өмірінде жаңашылдық қажет, бірақ ескіліктіде берік ұстанып қалуға болмай-

ды деп ой тұжырымдайды. Жаңашылдыққа бетбұрар кезде адам ескілікті мүлдем жоққа шығармай, маңызды, пайдалы жақтарын ескеру қажет деп таниды. Философиялық ойлау тарихында дәстүрді адамзат дамуындағы тәрбиелік орны айрықша құндылық ретінде танып, қоғамды реттеуші негізгі фактор ретінде қарастырады. Дәстүрге ең жақын философиялық ұғым ретінде сабақтастық ұғымын ала отырып, оны ұрпақтар арасындағы бүгінімен ертеңін байланыстыратын сабақтастық құралы ретінде көрсетеді. Философияның даму тарихында дәстүр арнайы философиялық категория ретінде мойындалған екен. Ойшылдардың дүниетанымына сәйкес адам өз өміріне қажетті пайдалы құндылықтарды аяқ асты етіп, енжар қараса, орны толмас қайғыға бой ұрары анық. Өйткені адам өзінің өмір сүріп жатқан ортасынан бас тарта алмайды. Философиялық ойдың даму тарихында дәстүрдегі барлық амал-әрекеттердің тәрбиелік маңызы айрықша болып танылып, кейін дәстүрді негізге алып отырып, қоғам өміріне қажетті заңдылықтарды қалыптастырған. Философтар ескілік және жаңашылдық ұғымдарын негізге ала отырып, дәстүр ұғымына өз дүниетанымдарында философиялық сараптамалар жасаған.

Әдебиеттер

- Аристотель. (1984) Сочинения в четырех томах. М.: Мысль, том.4, с. 201-592.
 Вебер М. (1990) Избранные произведения. М.: Прогресс, с.79-87.
 Гельвецкий К.А. (1974) Сочинения в двух томах. М.: Мысль, том.1, с. 224-246.
 Гердер И.Г. (1977) Идеи к философии истории человечества. М.: Наука, с. 199-252.
 Гоббс Т. (1964) Избранные произведения в двух томах. М.: Мысль, том.2, с. 132.
 Гуревич А.Я. (1972) Категории средневековой культуры. М.: Искусство, с. 112.
 Гуревич А.Я. (1974) Категории средневековой культуры. М.: Искусство, с. 113.
 Древнекитайская философия. (1972) М.: Мысль, с. 143.
 Құнанбаев А. (1991) Шығармалар жинағы. Алматы: Атамұра, б. 34.
 Локк Дж. (1998) Сочинения в трех томах. М.: Мысль, том.3, с. 12-13.
 Платон. (1972) Сочинения в трех томах. М.: Мысль, том.3, с. 272.
 Фейербах Л. (1955) Избранные философские произведения. М.: Изд-во политической литературы, с. 732- 733.
 Francis Bacon. (1977) Compositions in two tomes. М.: Mysl, vol.1, p. 111.
 Francis Bacon. (1977) Compositions in two tomes. М.: Mysl, vol.2, p. 112.
 Hegel G.V.F. (1973) Works of different years. М.: Mysl, vol.2, p. 400.
 Kazakh traditions and customs. (2010) Almaty, p. 26.
 Philosophy. (2015) Oxford: New, p.44.
 Thomas Aquinas. (2003) Summa Teologica. Kiev, p.28.
 Tradition in the history of culture. (1998) М.: Nauka, p. 35.

References

- Aristotel. (1984) Sochineniya v chetyrekh tomah [Compositions in four tomes]. М.: Mysl, vol.4, p. 201- 592.
 Veber M. (1990) Izbrannyye proizvedeniya [Selected compositions]. М.: Progress, p. 79-87-544.
 Gelvetskiy K. A. (1974) Sochineniya v dvukh tomah [Compositions in two tomes]. М.: Mysl, vol.1, p.224- 246.
 Gerder I.G. (1977) Idei k filosofii istorii chelovechestva [Ideas to the philosophy of history of humanity]. М.: Nauka, p.199- 206-221-232-245-252.

- Gobbs T. (1964) *Izbrannye proizvedeniya v dvukh tomah* [Selected works in two tomes]. M.: Mysl, vol.2, p. 132.
- Gurevich A. (1972) *Kategorii srednevekovoi kultury* [Categories of medieval culture]. M.: Iskusstvo, p. 112.
- Gurevich A. (1974) *Kategorii srednevekovoi kultury* [Categories of medieval culture]. M.: Iskusstvo, p. 113.
- Drevnekitaiskaya filosofya. (1972) [Ancient Chinese Philosophy]. M.: Mysl, p. 143.
- Kunanbaev A. (1991) *Shygarmalar zhinagy* [Collected Works]. Almaty: Atamura, p. 34.
- Lokk Dj. (1998). *Sochineniyavtrekhtomah* [Compositions in two tomes]. M.: Mysl, vol.3, p. 12-13.
- Platon. (1972). *Sochineniya v trekhtomah* [Compositions in three tomes]. M.: Mysl, vol.3, p. 272.
- Feierbakh L. (1955). *Izbrannyefilosofskieproizvedeniya* [Selected philosophical compositions]. M.: Izdatelstvo politicheskoi literatury, p. 732-733.
- Francis Bacon. (1977). *Compositions in two tomes*. M.: Mysl, vol.1, p. 111.
- Francis Bacon. (1977). *Compositions in two tomes*. M.: Mysl, vol.2, p. 112.
- Hegel G.V.F. (1973). *Works of different years*. M.: Mysl, vol.2, p. 400.
- Kazakh traditions and cusroms. (2010). Almaty, p. 26.
- Philosophy. (2015) Oxford: New, p.44.
- Thomas Aquinas. (2003). *Summa Teologica*. Kiev, p.28.
- Tradition in the history of culture. (1998). M.: Nauka, p.35.